

ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ЯК ПРИРОДНЕ ПРАВО КОЖНОЇ ЛЮДИНИ

Яненко Лариса Петрівна, Київ, НУХТ

Важливо розуміти, що саме сьогодні маємо потребу значно змінити базові концепції сутності прав людини та їх обґрунтування через неперервне навчання та виховання людства у зв'язку з руйнуванням головних капіталістичних парадигм. Необмежена свобода експлуатації та активна боротьба за існування в умовах швидкого закінчення базових для людини природних ресурсів швидко призведе до самознищення всього людства, тому планета вже сьогодні дуже потребує ефективного і жорсткого унормування використання ресурсів, що суттєво вплине на ліберальні права людини та прогнози розвитку людства. Популістські гасла типу «Свобода ринку», «Свобода розвитку» або «Розвиток як свобода» без ретельного наукового обґрунтування кожного кроку стають все більше небезпечними. При цьому слід пам'ятати, що бідність – це не лише питання низьких доходів, але й усамітнення, безпомічність та неспроможність. Бідні люди мають дуже малий доступ до системи громадянських прав, їм дуже важко боротися за свої права на навчання та виховання, навіть за право на саморозвиток.

В чому проявляються загальні природні права людини? Для відповіді слід згадати теорію співвідносності, що розвиває інтегральна наука Геобіономіка, де будь-які взаємовідносини між будь-якими природними об'єктами *STO (Spatial-Temporal Objects)* розглядаються у континуумі Природи з обов'язково окремим розглядом взаємодії їх складових: Речовини, Енергії та Інформації [1]. При цьому важливо враховувати теорему оптимальної гетерогенності та дієвої околиці **PEI**-взаємодії. Зокрема, кожна правова околиця реально є обмеженою у просторі-часі. Наприклад, локально це в межах дому, сусідів, роботи в офісі, на заводі тощо. Зазвичай, тут всі права людини виглядають приблизно однаковими для чоловіка, жінки, дитини з рівними можливостями, з однаковим

почуттям гідності та без дискримінації. Проте значення цих прав, що спокійно діють локально, можуть бути зовсім пограничними за межами даної просторово-часової околиці. Тому мають бути певні громадські засоби забезпечення певних прав за межами рідного дому чи підприємства, які будуть гарантувати справедливість і гідність людині у всьому світі. Саме у ноосферному суспільстві людство має отримати таку можливість шляхом свідомого впровадження науково оптимізованих природних обмежень для кожної людини, родини аж до цілого народу та континенту [1,2,3,4].

Взагалі так звані соціальні права людини завжди мають елементи спірності аж до скандальності та суттєво залежать від стану довкілля, особливо від культурного середовища і дієвості звичаєвого права. Також права людини поділяють на абсолютні, наприклад, заборону щодо тортур, і неабсолютні, забезпечення яких залежить від ситуації, наприклад, право на свободу може залежати від рівня криміногенності злочину. Тобто неабсолютні права людини можуть бути чітко лімітовані законодавством в залежності від обставин порушення, або мати певні рівні кваліфікації в залежності від лояльності, легітимності, коштів для утримання особи або співвідставності умов (lawful, legitimate, necessary and proportionate (British Institute of Human Rights, 2010)). Наприклад, хоча всі діти мають право на освіту, зазвичай влада обмежує це право віком, а умови життя - спроможністю батьків.

Крім того, існує багато шляхів для визначення прав людини в різних країнах, але всі вони мають один набір ключових характеристик:

- **природжені**, які настають при народженні і які неможливо дати або заслужити;
- **невід'ємні**, що складають частину життєвих умов людини, які неможливо забрати або скасувати;
- **універсальні**, які належать всім людям;

- **неподільні**, тобто реалізація одного такого права потребує реалізації всіх прав людини – тут неможливо визначити, яке право важливіше.

При цьому права людини є основними правами просто тому, що ми є люди. Вони є фундаментальною річчю, яка потрібна для розквіту людини та її повноцінної участі у суспільному житті. Абсолютні права людини належать кожному, незалежно від обставин його ситуації, що доведено історією багатьох суспільств і цивілізацій. Також розрізняють три типи прав:

- громадянські та політичні права: право на життя, на участь у політичному житті, на свободу зборів та протестів;
- економічні та соціальні права: право на працю, на освіту, право на їжу;
- екологічні, культурні та права розвитку, наприклад, право жити у чистому довкіллі, право захисту від руйнування або знищення тощо.

Сьогодні все більше людей навчаються, виховуються та задумуються над правомочністю і важливістю того чи іншого права людини, над різницею між статусом обов'язковості та інструментальністю окремих прав, над їх невідворотністю тощо. У глобалізованому світі з проявами масового тероризму та локальних війн, окремі держави вже не в стані забезпечувати дотримання прав своїх людей, які почали шукати правового захисту у міжнародних організацій. Тут виникають проблеми легітимізації та міжнародної стандартизації нормативів з прав людини, а також забезпечення адресності щодо конкретної особи.

Разом з тим, вся ця правова діяльність має бути забезпечена соціально-економічними чинниками виконання прав людини, бо навіть таке природне право як право на освіту доступне далеко не всім. За даними UNICEF біля 100 млн. дітей не ходять до школи. За визначенням Amnesty International (2014) право на освіту є продумана, спільна практика з метою надати право особам, групам та громадам доступу до знань, настанов та

позицій, що закладені у міжнародні принципи забезпечення прав людини (www.amnesty.org.uk). Зокрема, у відповідних положеннях ООН (General Assembly Resolution, 1997) записано щодо дотримання права на навчання та виховання:

- зміцнення загальної поваги до прав людини та фундаментальних свобод;
- більш повний розвиток людської індивідуальності і сенсу її гідності;
- сприяння розумінню та толерантності між всіма народами і групами людей;
- надання можливості всім людям бути ефективними членами вільного суспільства.

Ще у 2002 році Ф.Тіббітс запропонував три моделі у вивченні прав людини [7]:

- пізнавальна інформаційна модель;
- професійно відповідальна модель;
- трансформаційна модель, тобто що буває при порушенні прав.

Дійсно, існують досить багато програм, планів та угод щодо розвитку освіти, особливо вивчення прав людини, навіть в кінці 2013 року було створена коаліція 2020 Global Coalition for Human Rights Education, проте особливих результатів щодо покращення з дотриманням прав людини на планеті немає. Ще більше проблем маємо з формуванням умов ноосферного розвитку та відповідно освіти щодо розвитку.

Суттєвими кроками розвитку нашої цивілізації вважають закінчення холодної війни, хвилю деколонізації та планетарну глобалізацію людства. Звичайно під розвитком розуміють економічне зростання та покращення добробуту. Відносно країн використовують терміни «розвинені» або «багаті», «ті, що розвиваються», «малорозвинені» або «бідні». Проте поняття загального ВВП (GDP), ВВП на душу населення та паритет купівельної спроможності (GDP per capita and purchasing power parity) не відображають розвиток суспільства, бо його неможливо представляти

лише в економічних термінах. Тут слід враховувати рівень освіти, медицини, захисту прав людини тощо. Фахівці ООН економічний розвиток країни прямо пов'язують з розвитком людини. У своєму виступі на Генеральній асамблеї ООН Девід Кемерон у 2012 році підкреслив: «нам слід зосередитися на створенні засобів, що дозволять країнам просуватися від бідності до процвітання. На подолання конфліктів та корупції, на забезпеченні прав і дотриманні законів. Нам не потрібно забувати, що у світі для багатьох через бідність немає справедливості. Розвиток не повинен означати лише допомогу або гроші».

Проте одних розмов у ООН виявляється зовсім недостатньо в умовах наявного глобального розгулу тваринного капіталізму. Так у 2000 році в ООН були розроблені головні задачі на 15 років: Millennium Development Goals (MDGs), тобто у 2015 році мали бути досягнуто таких 8 цілей:

- викоринити екстремальні злидні та голод;
- добитися загальної початкової освіти;
- забезпечити гендерну рівність та права жінок;
- зменшити ріст дитячої смертності;
- поліпшувати материнське здоров'я;
- боротися зі ВІЛ/Спідом (HIV/AIDS), малярією та іншими хворобами;
- гарантувати екологічну стабільність;
- розвивати глобальне співробітництво задля спільного розвитку (United Nations, n.d.; www.un.org/millenniumgoals).

Створені при ООН потужні структури з великим фінансуванням (МВФ, Світовий Банк тощо) рапортують про значні свої досягнення у виконанні даних цілей, проте в Україні та її подібних країнах цього не підтверджують. Слід відмітити, що багато робиться громадськими організаціями, наприклад, Action Aid International (www.actionaid.org), CARE International (www.careinternational.org), Catholic Agency for Overseas Development, CAFOD (www.cafod.org.uk) тощо, які поєднують волонтерів та меценатів з десятків країн. Все більше людей починають розуміти, що

зростання стабільності і безпеки в країнах, що розвиваються, буде гарантовано давати стабільність і безпеку розвинутих країнам. Розумний та ефективний розвиток пов'язаний через процеси співробітництва та уповноваження зі спільними змінами стратегії та дій як на локальному, так і на регіональному рівнях. Відповідно це сприяє персональним і спільним колаборативним змінам та творчій діяльності практично всіх громадян, які починають більше цікавитися покращенням свого життя, більше потребувати нової якості духовно-інтелектуального навчання та виховання.

Таким чином, освіта забезпечує розвиток, а в свою чергу розвиток сприяє освіті. Тільки за таких умов розбудова нової цивілізації Ноосфери не буде конфліктною, як це відбувається сьогодні з впровадженням ідеї «сталого» розвитку (згадаємо про рух антиглобалістів тощо). При цьому освіта має бути безперервною, як і сам розвиток. Освіта заради розвитку (Development education) є певною частиною всієї структури і функцій освіти - тією найбільш складною частиною, що має випереджувати на декілька років поточний стан країни і реально допомагати людям вчасно підготуватися до певних змін їхнього життя у стрімкому глобалізованому світі. Більше того, ефективна освіта заради розвитку має спонукати людей до свідомих дій, що прискорюють розвиток, до творчих і рішучих кроків у прогресивному напрямку еволюції планети. Особливо це стосується молоді, яка вмотивована до саморозвитку, зокрема до боротьби з бідністю, яка вчиться робити цільові проекти і рветься заробляти собі на життя. Див. приклади для шкільних вчителів (www.afflip.com/#!our-philosophy-/c1cj9).

Зауважимо, що для глобального ноосферного процесу слід розумно використовувати різницю і спільні риси таких базових понять як права людини і вивчення прав людини, а також розвиток і освіта заради розвитку. Особливо права людини і розвиток людини тісно пов'язані через базове для людини явище і поняття – свободу. Саме розбудова ноосферного суспільства включає надійний захист:

- свободи від гендерної, расової, етнічної дискримінації, від переслідувань за національне походження або релігію;
- свободи від злиднів – мати право користуватися пристойними стандартами життя;
- свободи розвитку та реалізації потенціалу кожної людини;
- свободи від страху загрози власній безпеці, від тортур, судових переслідувань та інших насильницьких дій;
- свобода від неправосудних та насильницьких норм законів;
- свобода думки, слова та участі у прийнятті рішень і різних формах зібрань;
- свобода отримання пристойної роботи без експлуатації тощо.

Для забезпечення цього потрібно провести 5 трансформаційних дій:

- жити не ховаючись;
- зробити обґрунтований розвиток ціллю;
- змінити економіку у бік праці та спільного зростання;
- будувати мирні та ефективні, відкриті і відповідальні народні інституції;
- активно сприяти новому глобальному співробітництву.

Таким чином, при викладанні даних питань слід мати на увазі, що в залежності від цілі лекції, ретельно підібраний матеріал має базуватися на реальному довіллі учнів. У навчальному плані потрібно враховувати етнічний склад, моральний стан, рівень глобалізації та соціальну активність слухачів, що може мати вирішальне значення при ноосферному навчанні та вихованні [1, 3, 4].

Обґрунтоване духовно-інтелектуальне навчання та виховання кожного члена родини, міста, регіону та людства в цілому є одним з головних завдань ноосферного будівництва у 21-му столітті. Для цього потрібен високий рівень інформованості та свідомості щодо визначальних факторів благополуччя окремої людини та її довілля. Населення сьогодні повинно мати достатньо критичну і креативну компетентність для

самозбереження і інноваційної поведінки в умовах наявних вже сьогодні перманентних криз, які мають міжнародний характер, не знають кордонів і можуть відбуватися досить довгий час. Тому головним у ноосферній освіті сьогодні є підготовка людства до обґрунтованих принципових змін – переходу від тваринної боротьби за виживання в умовах розбещеного капіталізму до унормованого ноосферного життя як гарантії спільного виживання людства. При цьому, першочергове завдання ноосферної освіти – забезпечити еластичне, але рішуче і швидке перезавантаження індивідуальної, соціальної і планетарної свідомості людей, поки ще є певний час до остаточних проявів масового самознищення.

Тому вже у 1992 році почався світовий рух «Освіта для обґрунтованого розвитку (ESD)» з United Nations Conference on Environment and Development held in Rio de Janeiro, Brazil. Це була дійсно перша світова конференція на рівні Президентів майже всіх країн (178) та голів їх Урядів, що прийняла реальну Програму дій (Agenda 21 - UNCED, 1992), де освіта задля обґрунтованого розвитку ESD увійшла у вигляді чотирьох напрямків:

- підняти загальну якість базової освіти;
- переорієнтувати існуючі навчальні програми на вивчення основ обґрунтованого розвитку;
- розвиток публічної інформованості та розуміння глобальних процесів;
- забезпечити тренінги для всіх секторів як приватного, так і громадського життя.

Через 10 років другий World Summit on Sustainable Development (WSSD) in Johannesburg у 2002 розглянув результати моніторингу виконання Agenda 21 і констатував, що прогрес ще дуже малий. Що стосується результатів наступних 10 років United Nations Decade of Education for Sustainable Development (2005–2014), то UNESCO-led DESD підсумували:

- мало місце певне сприяння об'єднанню, обмінам та взаємодіям зацікавлених сторін;
- заохочення до підвищення якості освіти за програмою ESD;
- допомога країнам у прогресі досягнення Millennium Development Goals;
- надання країнам нових можливостей для впровадження ESD у проведення освітніх реформ.

Взагалі ESD пропонує 5 основних типів навчання:

- отримання знань;
- навчання бути собою;
- навчання жити разом;
- навчання працювати;
- навчання змінювати себе та суспільство.

Останній тип навчання вимагає чіткого розуміння процесів обґрунтованого розвитку та ноосферної самосвідомості як викладачів, так і слухачів. При цьому, така освіта має підвищувати соціальний статус кво, але й впроваджувати відповідну життєву поведінку, чітке розуміння фундаментальних цілей розвитку, бажання і можливість вибрати собі новий, більш обґрунтований шлях розуміння та дій. Цікаво, що у різних за рівнем розвитку країнах відношення до ESD досить подібні. Наприклад, в далекій Чилі основна частина громадської освіти, на відміну від поточних людських потреб у педагогічних навичках, спонукає населення до культурної трансформації в напрямку ESD, до стабільного суспільства, де освіта працює на демократизацію знань, спільного формування моральних принципів і побудови освіченого суспільства. Для забитої африканської Ботсвани ESD в освіті означає підготовку викладачів та населення до обґрунтованого життя у майбутньому. Це включає оволодіння знаннями, кваліфікаціями та основами права шляхом їх вивчення в процесі екологізації виробництва та стабілізації якості їх життя при формуванні продуктивних членів їх суспільства. У Китаї згідно загального розуміння

обґрунтованого розвитку ESD розглядають як вид освіти, що розвиває уміння та здатності до розумного розвитку, допомагає людям отримати актуальні знання і користь у розумінні своїх прав та збереження здорового способу життя, що в цілому веде до обґрунтованого розвитку всього китайського суспільства [3].

Взагалі виділяють шість цільових напрямків сучасної глобальної освіти:

1. Біосферний, що пов'язує добробут кожної людини зі станом її довкілля. Тут освіта допомагає усвідомити взаємозв'язок проблем людини з екологічними проблемами, їх взаємоперехрещення і взаємозалежність одна від одної. Відповідно це вимагає міждисциплінарної освіти та системного мислення, розуміння динаміки Природи та вміння запобігати негативних ризиків. Для цього потрібні інтегральні знання, що об'єднують політику, соціологію і економіку.

2. Просторовий, що пояснює взаємозв'язки життя у просторі та ландшафті. При інтенсивному створенні суспільства споживання людство почало втрачати просторову орієнтацію, не знає основ оптимізації свого ландшафту, навіть не знає своїх сусідів. Тему освіта ESD впроваджує концепцію «глобального села», де кожен несе особисту відповідальність за спільну справедливість, права, рівність, включаючи і управління станом довкілля.

3. Часовий, що пояснює взаємозв'язок життя у часі, тобто зв'язки між минулим, сучасним та майбутнім, які проявляються через риси та дії поколінь. Історичні дослідження і факти близького минулого чудово розкривають сутність і наслідки помилкових дій минулих поколінь. Це найбільш доказова база для навчання людей, що не звикли замислюватися над своїми теперішніми діями на шкоду довкіллю.

4. Напрямок критичного мислення щодо самого себе та свого місця у світі. Це навчальна нагода проявити педагогічну майстерність представити обґрунтований розвиток як критичний вибір розумного з множини

всіляких перспектив. Дійсно, складність та системна сутність ноосферних проблем вимагає від слухача здатності сприймати інформацію через критичні окуляри екологічного, соціального, економічного та політичного аналізу, а також з позицій місцевої культури та менталітету. Люди мають зрозуміти та усвідомити причини, чому вони повинні думати і діяти як усі згідно вимог обґрунтованого розвитку, чому тут неможливі винятки, чому глобальні вимоги є обов'язковими. Тут недостатньо аргументувати лише тим, що це є вимога ООН – тільки глибоке усвідомлення такої потреби може дати бажані результати. Також може бути потрібен чіткий індивідуальний підхід, бо кожна людина у таких випадках думає і навчається з позицій власних перспектив, своїх ресурсів, самовпевненості та обґрунтованості свого положення. Тому цій напрям навчання за вимогами ESD дуже не простий і потребує дуже обґрунтованого викладання.

5. Творчий, креативний напрямок забезпечує простір для уявлення та впевненого сприйняття образу нового обґрунтованого майбутнього. Тут педагогічна майстерність викладача має розбудити творчі здатності слухачів, для чого слід пояснити важливість креативно сприймати такий матеріал, аналізувати та свідомо погоджуватись з висновками. Для того, щоб слухачі стали свідомими громадянами майбутньої Ноосфери, слід реально проводити творчі заняття, де особлива увага має бути прикута до вміння ефективної співпраці при вирішенні будь-якої, навіть поточних проблем, вміти бачити інноваційні успішні шляхи для розвитку в умовах можливої глобальної невизначеності, бо лише вчені не зможуть передбачити всі деталі швидкоплинного майбутнього.

6. Напрямок активного навчання, що забезпечує простір для дій та спільного сприйняття вимог ноосферного обґрунтованого життя. Тут стає зрозумілим, наскільки багато педагогічних методик потрібно для ноосферної освіти, щоб досягти цілісного розуміння нового рівня життя людства. Ще в докільці людей мало явних рис майбутньої Ноосфери, проте

досить багато реальних зародків такого майбутнього. Критичне мислення потрібно об'єднувати з креативними спільними діями для практичного усвідомлення переваг ноосферного суспільства. Такій спільний простір допоможе людям розвинути соціальну і громадянську свідомість та отримати потрібні знання для порозуміння з тиском змін внаслідок ноосферного розвитку, що відбуваються на індивідуальному, громадському або інституційному рівнях [4,5,6].

Ноосферна правова освіта, яка має базуватися на духовно-інтелектуальному навчання та вихованні, досить тривалий процес, що має відбуватися на всіх освітніх рівнях та включати тисячі різноманітних навчальних проектів. Назвемо чотири ключові процеси такої освіти:

- стимуляція інновацій як у викладанні, так і у вивченні права;
- процеси дієвого та організованого спільного навчання;
- процеси, в яких бере участь вся система знань;
- спільні діалоги за участю багатьох зацікавлених сторін та міжкультурні діалоги.

Крім того, тут фахівці UNESCO виділяють можливі 9 типів навчання:

- **навчання-дослідження (discovery learning)**, яке включає елементи таємничості та спонукає до цікавості та досліджень;
- **передаточне навчання (transmissive learning)**, що включає активне забезпечення Інформацією як від викладача, та і через додаткові навчальні матеріали;
- **групове спільне навчання (participatory/collaborative learning)**, що включає активне спільне вирішення зв'язаних завдань та проблем;
- **проблемно-орієнтоване навчання (problem-based learning)**, що вимагає від слухачів рішення навчальних задач глобального характеру;

- **предметне навчання (disciplinary learning)**, що сфокусоване на певній галузі знань або виді діяльності, наприклад, захист прав людини або правова свобода пересування;
- **багатостороннє соціальне навчання (multi-stakeholder social learning)**, що поєднує разом людей з різними інтересами, які зосередилися на дослідженні та рішенні проблеми;
- **навчання на базі критичного мислення (critical thinking-based learning)**, що намагається досліджувати думки зацікавлених сторін, коли вони мають протиріччя;
- **навчання на основі системного мислення (systems thinking-based learning)**, що сфокусоване на взаємозв'язках для дослідження та пізнання системної цілісності.

До цього переліку ЮНЕСКО нам слід додати:

- **навчання роботі з ноосферними базами даних та знань**, де людина отримує можливість відразу знайти певне науково обґрунтоване рішення на основі перевіреної моделі;
- **вивчення ноосферної моралі**, де людина має пройти перезавантаження своєї індивідуальної, соціальної та планетарної свідомості;
- **навчання основам ноосферної справедливості**, де вивчається порядок унормування використання природних ресурсів та право кожного на працевлаштування у будь-якому віці [1,3,5,6,8].

Взагалі будь-яка форма навчання та виховання може включати творчу активність у вигляді виступів, співбесід, моделювання, рольових ігор і спільних дій. У процесі навчання слід добиватися отримання оптимальних рішень та використовувати елементи педагогіки надії на краще майбутнє. Ще раз підкреслимо, що в процесі ноосферного навчання має бути почутий голос кожного, навчальна група має бути спільнотою рівних, що здатні разом отримати обґрунтовані рішення навчальної

проблеми. При цьому важливо концептуально обґрунтувати структуру та наповнення навчальних планів, серед яких найбільш важливі наступні:

- **продовольство та питна вода**, які потрібно забезпечувати не лише людям;
- **подорожі та транспорт**, де потрібно вміння обирати безпечну швидкість та гарну екологію;
- **будівлі та ґрунти**, що забезпечують пристойне життя, а їх стан є наочним представленням обґрунтованого розвитку;
- **енергія та вода**, де потрібно вивчити ефективне енергозбереження та відновлювальну енергетику, наприклад, вітрову, сонячну, енергію біомаси, теплоізоляцію, енергоощадні технології та енергетичний менеджмент, а також системи водозбереження, збирання дощової води, очистки та рециклінгу;
- **торгівля та збитки**, де навчати мінімізації збитків та обґрунтованому споживанню на основі високо екологічних сервісів і моральних норм;
- **включення та участь**, що вчить життю у суспільстві на основі дотримання прав людини, свободи, культури та творчих рішень;
- **локальний добробут**, що пропонує модель корпоратизації населення на його локальному рівні з метою екологізації та підняття якості життя;
- **глобалізація**, що готує громадян світу, які дбають про життя людей по всій планеті [3].

Навіть якщо тільки ці напрями представлені в навчальних програмах шкіл та ВНЗ, то вже можливо говорити про певну ноосферну освіту в даному регіоні. З іншого боку також отримав розповсюдження підхід з аббревіатурою «4C» (Curriculum, Campus, Community and Culture), де головну увагу приділяють саме навчальному плану, своєму університету, своїй громаді та культурі.

Ноосферна освіта має бути комплексом взаємозв'язків між знаннями, розумінням, талантом та схильністю, вона вбирає в себе всі аспекти освіти з метою підготувати людей до життя у принципово новому соціальному ладі – суспільстві розуму та праці. Вже 25 років кращі голови людства працюють над проблемою встановлення системи обґрунтованого розвитку, проте більше ніж мільярд людей живе без електрики, дуже багато дорослих і особливо дітей вмирають від хвороб, голоду та нестачі води. Разом з тим біля 1% населення потопають у непотрібній розкоші і вироджуються генетично. Треба це виправляти!

Таким чином, населенню планети слід надати об'єктивні дані про стан Природи, про різні можливі перспективи розвитку світу, які права і свободи будуть мати наступні покоління, що чекає всіх людей у майбутньому ноосферному суспільстві.

Література

1. Какічев С.В., Ліщитович Л.І. Новий світовий лад – електронна цивілізація /С.В.Какічев, Л.І.Ліщитович / - Київ: КВІЦ, 2017. – 200 с.
2. Ліщитович Л.І. Основи Геобіономіки (до статуту члена Природи), т.1 /Л.І.Ліщитович/ – К.: Фітосоціоцентр, -2012. – 184 с.
3. Ліщитович Л.І. Ноосфера: наукове видання / Л.І.Ліщитович/ – Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. – 308 с.
4. Таланчук П.М. Гомін./П.М.Таланчук/ – К.: Вид. університету «Україна», - 2019, - 72 с.
5. Banks, J. 'Diversity, group identity, and citizenship education in a global age', in Educational Researcher. -2008, №37 (3), - P.129–139.
6. Bourn, D. (ed.) Development Education: Debates and Dialogues. London: Bedford Way Papers. Gapminder (2008) (www.gapminder.org)
7. Tibbitts, F. 'Understanding what we do: emerging models for human rights education', 2002 in International Review of Education. 48 (3–4).p.159
8. Robinson, K. Out of Our Minds: Learning to be Creative. Chichester: Capstone, -2011, -234 p.